

СЕЛЬДЖУКИ В КРИМУ (ДО ПИТАННЯ ПРО ДОСТОВІРНІСТЬ СВІДЧЕНЬ МУСУЛЬМАНСЬКИХ АВТОРІВ)

ПОЛІТИЧНА і етнічна історія Криму нерозривно пов'язана з тюркомовним населенням, у тому числі і з сельджуцькими вихідцями з Малої Азії.

Одним із перших свідчень про контакти між населенням Південно-Східного Криму і сельджуками, що зафіксовані в джерелах, є свідчення про воєнний похід еміра Хусам ад-Діна Чобан-бея (Хусам ад-Діна Чупана), який був посланий іконійським султаном Ала ад-Діном Кей Кобадам на Судак. Це свідчення міститься у праці "Сельджук-наме" мусульманського автора Насір ад-Дін Ях'ї Мухамеда, відомого більше як Ібн ал-Бібі, котрий займав значну посаду при дворі султана Ала ад-Діна Кей Кобада і написав історію сельджуків за період з 1192-го до 1280 р. Ібн ал-Бібі принципово нічого не говорить про більш віддалену епоху, оскільки вважає, що про неї неможливо отримати достовірні свідчення [Мелиоранский 1894, 613–614]. Вперше "Сельджук-наме" було введено в науковий обіг французьким орієнталістом Г. Шефером, який подав тільки деякі уривки (витяги) із цього джерела, причому користувався він не початковою редакцією, а анонімною його обробкою, час появи якої точно визначити було неможливо [Мелиоранский 1894, 613]. Як перша редакція, так і пізні скорочені версії цього джерела були написані перською мовою.

У 1891 р. голландський орієнталіст М. Хоутсма взявся за публікацію рукописів (із Паризької, Лейденської бібліотек та тієї, що була у розпорядженні Г. Шефера), в яких містився переклад "Сельджук-наме" на турецьку мову (оригінал твору Ібн ал-Бібі не був знайдений). Основою видання М. Хоутсма став лейденський рукопис, який учений порівнював із паризьким і шеферівським рукописами і прийшов до висновку, що різниця між ними була, як на погляд історика, несуттєвою.

У 1894 р. вийшла у світ стаття П. Мелиоранського "Сельджук-наме, как источник для истории Византии в XII–XIII вв.", у

якій він, користуючись виданням М. Хоутсма, наводить у перекладі і переказі зміст декількох глав, котрі в основному стосувались історії Іконійського султанату і його відносин з візантійцями. Наприкінці своєї статті П. Мелиоранський відзначає, що в "Сельджук-наме" міститься коротке повідомлення про "поход турок на кипчацьку степь, Сугдак и Русов" [Мелиоранский 1894, 640]. До того ж стверджує: "Ему (т.е. султану Ала ад-Дину Кейкобаду) платили дань и повиновались Рум, Армения, Венгрия, Курдистан и острова (?). Беклербек Хусам-эд-Дин Чупан-бек, переправившись в степь, с суши проник и разбил кипчаков, завоевал Сугдак и взял дань (харадж) с Русов. После этого неверные были спокойны до татарской смуты (татар-фэтрети)" [Мелиоранский 1894, 640]. Це повідомлення про похід на русів містилось у главі про доблесті султана Ала ад-Діна Кей Кобада, в якій Ібн ал-Бібі подає загальну характеристику правителя і в тому числі повідомляє про ряд важливих подій. За словами П. Мелиоранського, автор "Сельджук-наме" згадує про похід на Судак ще декілька разів та нічого нового не повідомляє. Він лише інформує, що похід був спричинений скаргами купців на пограбування, які вони змушені були терпіти на Чорному морі [Мелиоранский 1894, 640]. Таким чином, навівши інформацію щодо походу, П. Мелиоранський сам питання про похід Чобана на Судак не розробляв.

У 1902 році М. Хоутсма публікує перський текст твору Ібн ал-Бібі під назвою "Історія Сельджуцької династії", але це знову був не оригінал, а мухтасар (скорочена обробка, виконана невідомою особою). Поява цієї публікації призвела до нових дискусій у науковому світі, в тому числі це стосувалось і походу Чобана на Судак. Тому закономірною була поява у 1927 р. статті А. Якубовського, в якій автор помістив переказ уривку і проаналізував розповідь про похід тюрків-сельджуків на "Судак, половців і Русь" саме із мухтасара,

опублікованого М. Хоутсма [Якубовский 1927, 54–76]. Подаючи переказ цієї розповіді, А. Якубовський зазначив, що у тексті М. Хоутсма їй відведено 12 сторінок, переобтяжених “риторичними довготами” і “пишними” фразами, тому він наводить не дослівний переклад, а переказ, у якому зберігаються суттєві для історика деталі [Якубовский 1927, 55].

Весь переказ А. Якубовського поділений на чотири частини, в яких подаються: “розповідь про причини, що змусили султана до завоювання Судака”; “розповідь про проїзд військ султана через Хозарське море”; “розповідь про подання прохання князем руських зі спробою укласти мир” і власне “розповідь про завоювання Судака Хусам-ад-Діном Чабаном” [Якубовский 1927, 55–59].

Аналіз свідчень Ібн ал-Бібі ставить перед дослідниками питання про дату походу на Судак, оскільки рік у тексті не вказаний. В історіографії існують різні точки зору стосовно датування походу сельджуків на Судак. Дати коливаються в основному з 1221-го до 1227 р. Найпоширенішою є дата 1221-й або 1222 р., яку відстоював А. Якубовський [Якубовский 1927, 60–61]; її дотримуються також В. Гордлевський, А. Якобсон та ін. [Гордлевский 1941, 57; Якобсон 1950, 29]. В. Васильєвський, наприклад, вважає, що похід відбувся в 1227 р. [Васильевский 1915, 175–176].

Існує думка про більш ранній час цієї події – червень 1217 р., – якої дотримується В. Миц [Айбабина 2001, 12]. Хоча з розповіді Ібн ал-Бібі зрозуміло, що похід був здійснений під час правління султана Ала ад-Діна Кей Кобада. Як відомо, Ала ад-Дін Кей Кобад вступив на престол у 1219 році і правив до 1236 р. (за хронологією С. Лен-Пуля, в редакції В. Бартольда) [Якубовский 1927, 58]. Таким чином, похід не міг бути здійснений раніше 1219 року.

Деякі дослідники, такі як В. Бартольд, О. Туран та інші, вважають, що похід відбувся після січня 1223 року, тобто після нападу татар на Судак [Ченцова 1996, 171]. Як відомо, Ібн ал-Бібі подає опис міста як багатого і квітучого, а таким воно не могло бути після нападу татар. На це також наголошує і А. Якубовський, який зазначає, що якби похід відбувся після 1222–23 рр., то в розповіді Ібн ал-Бібі обов’язково

відобразилось би “свежее впечатление от грозного нашествия татар” [Якубовский 1927, 61]. Ібн ал-Бібі повідомляє, що, після того як Чобан залишив місто, населення Судака жило спокійно аж до “татарської смуги” [Мелиоранский 1894, 640]. Як відомо, татари здійснили два походи на південний схід Європи – у 1222–1223-му і 1237 роках.

Що стосується причин цього походу, то Ібн ал-Бібі детально повідомляє, що Чобан був посланий для того, щоб покарати жителів за погане ставлення до купця, який прибув у місто [Якубовский 1927, 55]. В. Васильєвський зробив припущення, що похід Чобана на Судак був епізодом війни між Іконійським султанатом і Трапезундською імперією [Васильевский 1915, 176].

Саме в цей час султан сельджуків Ала ад-Дін Кей Кобад бен Гіяс ад-Дін (1219–1236) вів війну з трапезундським імператором Андроніком I Гідом (1223–1235), приводом до якої стало повідомлення, що синопські сельджуки пограбували грецький корабель, який віз державні податки Херсона і Готських Кліматів [Смирнов 1887, 10]. Після розпаду в 1204 р. Візантійської імперії її володіння в Криму опинилися під протекторатом Трапезундської імперії. Володіння Візантії в Криму – це Херсон і Клімати Готії (Готією автори пізнього Середньовіччя називали гірський Крим – район від Алушти до Херсона, який населявся переважно аланами і готами), що знаходились у південно-західній частині півострова [Айбабин 2003, 277]. Тоді ж синопський правитель-капітан (реїс) послав на Корсунь (Херсон) озброєні судна, які повністю спустошили країну. Війна була успішною для Трапезунда і закінчилась у тому ж 1223 році [Куник 1854, 746]. Після закінчення війни Ала ад-Дін Кей Кобад залишився вірний умовам договору до кінця свого правління і не чинив ніяких ворожих дій стосовно Трапезундської імперії. Таким чином, виходячи з цього, похід на Судак не міг відбутися після 1223 року.

На думку А. Якубовського, похід Хусам ад-Діна Чобана на Крим не мав великого політичного значення. Якби цей похід мав якийсь помітний вплив на плин політичного життя Криму, то, очевидно, це обов’язково би знайшло відображення в повідомленні Ібн ал-Асіра, який наводить розповідь про похід

татар на Крим і половців у 1222/23 роках [Якубовский 1927, 75].

Дослідник історії Кримського ханату, тюрколог В. Смирнов відзначає свідчення арабського історика Ібн ал-Асіра, який, розповідаючи про нашествя татар, стверджує: “Придя к Судаку, татаре овладели им, а жители его разбрелись; некоторые из них с своими семействами и своим имуществом взобрались на горы, а некоторые отправились в море и уехали в страну Румскую, которая находится в руках мусульман из рода Кылыдж-Арслана» [Тизенгаузен 1884, 26].

Це свідчення викликало немало коментарів і дискусій серед науковців [Смирнов 1887, 9] і породило гіпотезу, згідно з якою жителі Судака, що втекли від татар на кораблях у мусульманські країни, були саме сельджуки, які перебували в завойованому місті як гарнізон. Гарнізон, очевидно, був залишений після взяття Судака сельджуками, про що свідчать слова Ібн ал-Бібі: “одного из вождей с отрядом воинов в городе оставили” [Тизенгаузен 1884, 26]. Ця версія також підтверджує думку про те, що похід Чобана відбувся до татарського нападу на Судак у 1223 році.

Таким чином, після підкорення Судака Чобан повернувся в Малу Азію, а в Судаці, як уже було сказано, залишив гарнізон і побудував мечеть. Ібн ал-Бібі повідомляє: “На высоком месте города муэzzин произнес призыв к молитве; разбили христианский колокол и меньше чем через две недели выстроили прекрасную соборную мечеть. Установили в городе должность муэzzина, хатиба и кади” [Якубовский 1927, 58]. Серед вчених існують різні думки стосовно часу побудови судацької мечеті. А. Якубовський обстоював думку, що мечеть не була побудована ні генуезцями, ні татарами, оскільки за своїм стилем вона найближча до будівель сельджуцького типу [Якубовский 1927, 75]. І повідомлення Ібн ал-Бібі, і думка А. Якубовського підтверджуються археологічними матеріалами. Археологічні дослідження, здійснені О. Лопушинською, відносять будівництво судацької мечеті до XIII століття [Лопушинская 1991, 63–68; Айбабина 2001, 13].

З особою Чобана пов’язана ще одна версія, яка могла б пояснити складну політичну ситуацію у Криму в середині

XIII століття. Це гіпотеза про продовження походу Чобана, що була висловлена Н. Богдановою і підтримана іншими вченими, зокрема К. Жуковим, В. Ченцовою [Богданова 1985, 47; Жуков 1988, 12, 145; Ченцова 1996, 173]. Дослідниця вважає, що після захоплення Судака, яке відбулося у 1221/22 рр., військо сельджуків пішло далі і дійшло до Херсона; похід датується 1222–1223 рр. До цього висновку Н. Богданова прийшла на основі послання Феодора, єпископа Аланського, якого було відправлено на Кавказ із Нікеї і який описує свою подорож, стан справ на кафедрі і повідомляє про те, що його переслідував якийсь “Цаман” [Кулаковский 1898, 16]. Як свідчить текст послання, по дорозі із Нікеї він змушений був висадитись у Херсоні, знайшов собі там покровителя, який не зміг його відстояти. В місті розпочалися заворушення, оскільки нависла загроза нападу зовнішнього ворога. Феодор втікає із Херсона і поселяється в аланів, що проживали поблизу Херсона [Кулаковский 2002, 173–174; Бубенок 2004, 190].

Ю. Кулаковський запропонував датувати “Аланське послання” Феодора 1240 роком, що було підтримано й іншими вченими [Кулаковский 1914, 99; Кулаковский 2002, 173]. Н. Богданова схиляється до дати 1225 р., вважаючи, що Чобан і Цаман одна і та ж особа. Археологічні дослідження не підтверджують, а навпаки, спростовують гіпотезу Н. Богданової про похід Чобана на Херсон, оскільки до кінця XIII століття Херсон не загарбувався будь-якими ворогами [Ченцова 1996, 180]. Шар руйнування, що фіксується археологічними матеріалами, вчені відносять до останньої третини XIII століття (приблизно 1299 р.). Під питанням, на думку дослідників, залишається поки що й особа Цамана, переслідувача єпископа, а також дати походу Чобана і від’їзду єпископа Феодора Аланського з Нікеї [Ченцова 1996, 180].

Окрім версії, що Цаман і емір Чобан одна і та ж сама особа, існує припущення, що Цаманом міг бути якийсь трапезундський чиновник, оскільки в цей час Трапезундська і Нікейська імперії перебували у ворожих стосунках, а єпископ Феодор Аланський представляв Нікею [Ченцова 1996, 179].

Таким чином, події в Херсоні і на Боспорі з початку XIII століття ще не мають однозначного трактування в історичній науці, залишаються не до кінця визначеними точна дата походу Чобана, а також перебіг подій у Південно-Східному Криму. Але важливим для політичної та етнічної історії цього регіону є те, що контакти між сельджуками і населенням Криму існували; сельджуки в цей час здійснювали вторгнення у Крим морським шляхом і деякий час тримали у своїх руках Судак.

Важливим моментом в історії Криму XIII століття стала міграція досить великої маси населення тюрків-сельджуків із Малої Азії в Європу, їхнє початкове розселення в Добруджі, звідки вони змушені були переселитись у Крим. Ця міграція відбувалася під керівництвом так званого Сари-Салтика, пам'ять про якого зафіксована в легендах і оточена ореолом святості [Смирнов 1887, 12].

Про це переселення малоазійського султана Ізз ад-Діна Кейкавуса II у Крим повідомляє придворний поет турецького султана Мюрада III (1574–1595) Лукман у витязі з давнього твору “Огуз-наме”, що був опублікований у 1854 р. За Лукманом, Ізз ад-Дін Кейкавус був представлений Берке-хану, який переселив добруджських тюрків разом із Сари-Салтиком у Дешт-и-Кипчак. У результаті цього переселення, що відбулося близько 1265 р., султану були подаровані Солхат і Судак в ікта [Смирнов 1887, 14].

Спираючись на свідчення ал-Маркізі та ал-Айні, В. Смирнов стверджує, що переселення султана Ізз ад-Діна відбулося при наступникові Берке-хана, ханові Менгу-Темурі [Смирнов 1887, 21]. Хан Менгу-Темур зустрів Ізз ад-Діна “с почетом... устроил в Крыму, женил на знатнейшей из женщин своих, по имени Урбай-хатун, на одной из дочерей Берке” [Тизенгаузен 1887, 511]. Ці ж свідчення містяться і в історика XVII ст. Джанабі. Супутникам же султана – тюркам – також було надано місце для проживання, але де саме – джерела не повідомляють.

Після смерті Ізз ад-Діна в 1278–79 рр., за свідченням турецького автора Мюнеджим-баші (витязі із творів якого В. Смирнов подає у власному перекладі), його сини “перебрались в страны румские, а затем

пошли ко двору Абака-хана и там были приняты с почетом” [Смирнов 1887, 23]. Про ці ж події говорить і Джанабі та пояснює їхні причини: “...Менгу-Темир вознамерился женить султана Масуда (сына Изз ад-Діна. – О.М.) на жене его отца... Тогда Масуд бежал, достиг малоазийских пределов и был приведен к Абака-бен-Гулагу, который благосклонно отнесся к нему и дал ему Сивас, Эрзерум и Эрзенджан во владение” [Смирнов 1887, 23].

Постає питання: що сталося з тими малоазійськими переселенцями, які прийшли із султаном Ізз ад-Діном? Більшість дослідників схиляються до тієї думки, що сельджуки-переселенці не повернулися до Малої Азії разом із Масудом, а осіли в тих місцях, що були подаровані Ізз ад-Діну [Брун 1880, 142]. Арабський мандрівник Ібн Батута, який побував у місті у 30-х роках XIV століття, повідомляє, що “Судак населяют тюрки и под их покровительством находятся несколько византийцев”, а також згадує про місто Баба-Салтук [Тизенгаузен 1884, 303], що можна пов'язати з особою Сари-Салтика, який разом з Ізз ад-Діном привів добруджських сельджуків у Крим. Кількість малоазійських поселенців у Криму в джерелах не згадується, як це вказано, наприклад, під час їхньої еміграції в Добруджу: “10–12 тисяч мужів” [Смирнов 1887, 13]. Очевидно, це число було значним, про що говорять матеріальні свідчення їхнього поселення в районі Судака, Солхата, Отуз (мечеті і некрополя) [Айбабина 2001, 13].

Ці факти свідчать про давню зацікавленість, яку сельджуки проявляли до морської торгівлі у цьому регіоні і взагалі до території Криму, що й спричинило появу їхніх поселень у Південно-Східному Криму. Безсумнівно, ці події відобразились на поширенні в Південно-Східному Криму і в інших частинах півострова певних художніх ідей, які зумовили появу в архітектурі Криму елементів “сельджуцького стилю”. Стиль архітектурних споруд (декор культових будівель, різні деталі мусульманських і християнських храмів, надгробків, а також різний декор некультових споруд), що виробився у Криму в XIV–XVI ст., багато дослідників вважають єдиним, що веде своє походження від середньовічних пам'яток Малої Азії періоду сельджуцьких

завоювань, що й визначило його назву як сельджуцького.

У 1924 р. археологічна експедиція під керівництвом А. Башкірова і У. Боданінського досліджувала передмістя Бахчисарая – Ескі-юрт. Під час роботи експедиції були знайдені та описані могильні плити, що було зафіксовано в короткій статті керівників експедиції [Башкиров 1925, 295–311]. У 1989 р. було опубліковано дослідження А. Іванова, який намагався дослідити ті надгробки, що зберігались у Бахчисарайському історико-археологічному музеї, і зіставити їх з матеріалами звітів і щоденників А. Башкірова та У. Боданінського [Іванов 1989, 25].

Під час дослідження цього матеріалу А. Іванов порівняв надгробки з Ескі-юрта, що в основному датуються XIV–XV століттями, і могильні пам'ятки зі Старого Криму, що досліджувались О. Акчокракли, найраніші з яких відносяться до кінця XIII століття [Акчокраклы 1929, 1–8]. Порівнявши ці матеріали, вчений прийшов до висновку, що їхня форма виникла під впливом пам'яток Малої Азії (Анатолії) [Іванов 1989, 25]. На сьогодні кам'яних могильних пам'яток епохи Рум-

ського султанату опубліковано небагато, але дерев'яні саркофаги XIII–XIV століть такого типу на території Малої Азії збереглися.

Подальший аналіз написів на могильних плитах приводить до висновку, що в Ескі-юрті у другій половині XIV – першій половині XV ст. існувала своя добре розвинена школа обробки каменю, художні зв'язки якої були пов'язані з Анатолією [Іванов 1989, 31]. Окрім того, були знайдені два написи перською мовою, що було нетрадиційно для цієї території, оскільки написи на надгробках в основному здійснювались арабською і тюркською мовами. Як відомо, перська мова була поширена в Анатолії до її включення до складу Османської держави, тому ці знахідки також вказують на певні зв'язки населення Криму з територією Малої Азії.

Таким чином, можна зробити висновок, що контакти сельджуків із населенням Криму, а також переселення малоазійських сельджуків у XIII ст. вплинули на подальшу етнічну ситуацію на півострові. І, як зазначає А. Іванов, треба більш наполегливо шукати у Криму місце, де “проживали носії перської мови” [Іванов 1989, 31].

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин А.И.* Города и степи Крыма в XIII–XIV вв. По археологическим свидетельствам // **МАИЭТ**, Симферополь, 2003. Вып. X.
- Айбабина Е.А.* Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII веков. Симферополь, 2001.
- Акчокраклы О.* Старо-Крымские надписи (по раскопкам 1928) // **ИТОИАЭ**. Симферополь, 1929. Т. 3.
- Богданова Н.М.* К вопросу о городском управлении в Херсоне в начале XIII века // **Социальные группы традиционных обществ Востока**. Москва, 1985. Ч. 1.
- Башкиров А.С., Боданинский У.А.* Памятники крымско-татарской старины. Эски-юрт // **Новый Восток**. Москва, 1925. Кн. 8–9.
- Брун Ф.К.* **Черноморье: Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 гг.)**. Одесса, 1880. Ч. 2.
- Васильевский В.Г.* Русско-византийские исследования. Жития св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского // **Труды В.Г. Васильевского**. Петроград, 1915. Т. 3.
- Бубенок О.Б.* **Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.)**. Киев, 2004.
- Гордлевский В.* **Государство Сельджукидов в Малой Азии**. Москва – Ленинград, 1941.
- Жуков К.А.* **Эгейские эмираты в XIV–XV вв.** Москва, 1988.
- Иванов А.А.* Надписи из Эски-юрта // **Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках**. Ростов-на-Дону, 1989.
- Кулаковский Ю.А.* Епископа Федора “Аланское послание” // **ЗООИД**. Одесса, 1898. Т. 21.

Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. Киев, 1914.

Кулаковский Ю.А. Прошлое Тавриды. Киев, 2002.

Куник А.А. О связи трапезундско-сельджукской войны 1223 г. с первым нашествием татар на северное Черноморье // **Ученые Записки Императорской Академии наук по I и III отделениям.** Санкт-Петербург, 1854. Т. 2.

Лопушинская Е.И. Крепость в Судак. Киев, 1991.

Мелиоранский П. Сельджук-намэ, как источник для истории Византии в XII и XIII веках // **Византийский временник.** Санкт-Петербург, 1894. Т. I. Вып. 3–4.

Сидоренко В.А. Исследование архитектурных стилей памятников Юго-Восточного Крыма // **Архитектурно-археологическое исследование в Крыму.** Киев, 1998.

Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887.

Тизенгаузен В.Г. Материалы, относящиеся к истории Золотой Орды. Санкт-Петербург, 1884. Т. I.

Ченцова В.Г. Материалы к истории Херсонеса в средние века // **МАИЭТ.** Симферополь, 1996.

Якобсон А.Л. Средневековый Херсонес XII–XIV вв. // **МИА.** 1950. №17.

Якубовский А.Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей) // **ВВ.** Ленинград, 1927. Т. 25.